

JAROSLAV
PEREGRIN

Je vědomí záhada, nebo „řešitelný problém“?

V knížce, která se zabývá vztahem mozku, vědomí a sebevědomování, se František Koukolík věnuje mimo jiné i vztahu mezi vědou a filozofií. Přestože se zjevně snaží vyhnout tomu, aby se o filozofii vyjadřoval hanlivě, nakonec mu z jeho úvah vychází obrázek filozofie jako oboru zabývajícího se věcmi, které mohou být pro vědce zajímavé snad jedině jako čtba do vlaku, avšak nemohou mít význam z hlediska jeho vědecké práce. Domnívám se, že tak tomu není, a jako notorický pes-obranář filozofie¹ bych chtěl vyložit proč. Abych však předešel nedorozumění, zdůrazňuji, že není nejmenších pochyb o tom, že způsob, jímž se mozkiem a vědomím zabývají F. Koukolík i jiní vědci, je z praktického hlediska nepoměrně podstatnější než způsob, jímž se těmito tématy zabývají filozofové. Filozofické teorie samozřejmě nemohou přispět k tomu, abychom někoho vyléčili z epilepsie či abychom zjistili, proč je dyslektik. Ve srovnání s neurochirurgií apod. je filozofie okrajová záležitost - přesto však myslím (a chtěl bych to ukázat), že svůj význam má, a to i v rámci systému vysokoškolského vzdělání.

Také je třeba říci, že v běžných situacích vystačí „normální člověk“ i vědec s nepříliš hlubokým porozuměním pojmu vědomí. Filozofické úvahy nabývají na významu jedině v neobvyklých, mezních situacích. I ty však občas nastávají, když například začneme přemýšlet o tom, do jaké míry má vědomí králík či zda by ho mohl mít komplikovaný robot. (A uvědomme si, že odpovědi na takové otázky mohou mít závažné důsledky pro to, co máme či nemáme dělat. Jestliže bude mít robot vědomí, asi bude třeba mu přiznat nějaká práva, nebude už pouhá věc, kterou by každý mohl třeba svévolně rozebrat.)

Filozofie se od vědy liší tím, že se zabývá problémy, jejichž řešení nepodléhá žádné jednoznačné metodologii (což právě brání tomu,

aby byly tyto problémy přesunuty do kompetence nějaké vědy). Filozofie je tedy dnes tak trochu zbytková záležitost a někdy samozřejmě řeší i pseudoproblémy. Také z tohoto důvodu je velice těžké, zvláště pro člověka „zvenčí“, rozlišit dobrou filozofii od špatné, a v důsledku toho se pod hlavičku filozofie často zahrnuje i spousta nesmyslů. Podle mne se to přesto do značné míry rozlišit dá.

F. Koukolík píše, že málokterý z filozofů, který se zabývá vědomím, má ponětí o fyziologii mozku. To bych rád upřesnil. Filozof jako takový se nezabývá vědomím (pokud to dělá, stává se z něj amatérský psycholog, fyziolog nebo něco takového), ale pojmem vědomí. Doménou filozofa jsou totiž především pojmy.² Celá ta věc má ale i druhou stranu. Jestliže se někdo chce zabývat i pojmem vědomí (čemuž se vědec operující na úrovni obecnosti, na níž se ve své knize pohybuje F. Koukolík, nevynhne), měl by se podle mne orientovat v pojmové analýze. A zdá se mi, že v tomto směru nacházíme u F. Koukolíka jisté rezervy.

Svou knihu začíná konstatováním, že vztah mezi mozkiem a vědomím, který je, jak říká, podle některých filozofů „záhada opředená tajemstvím“, je ve skutečnosti „řešitelný“ problém. Koukolík tedy říká, že povahu tohoto vztahu dokážeme vysvětlit - konstatuje, že „představa o tom, jak mozek vytváří vědomí (a naopak), je v současnosti docela dobrá a vylepšuje se“. Podle mne z povahy pojmu vztah vyplývá, že máme-li mít dobrou představu o vztahu mezi dvěma entitami, či dokonce o tom, jak jedna vytváří druhou, musíme mít dobrou představu i o těchto entitách samotných. Pokud jde o mozek, je to jasné. Co však je vědomí? Dovíme se to z Koukolíkovy knihy? Je to skutečně něco, co je vytvářeno mozkiem (tedy třeba něco na způsob magnetického pole), nebo je to jenom nějaký aspekt fungování mozku (a řekneme-li tedy o někom, že má vědomí, znamená to, že jeho mozek funguje tak a tak). Anebo je to něco, co nelze charakterizovat běžnými přírodovědnými termíny?³

Abychom opět odstranili možná nedorozumění, srovnáme pojem vědomí s pojmem trávení. Představme si, že by nějaký vědec napsal knihu o činnosti lidské trávicí soustavy, a pak by mu nějaký filozof vyčetl, že nikde nevysvětlil, co vlastně trávení je. Autor knihy by zřejmě propadl oprávněnému zoufalství: „Ale vždyť o tom je celá ta kniha - říkat že trávení není nic jiného než činnost trávicí soustavy snad přece není třeba!“ Je ale možné zaujmout po-

**FRANTIŠEK
KOUKOLÍK:
Já. O vztahu
mozku, vědomí
a sebevědomování**

Karolinum, Praha
2003, 384 stran,
cena 275 Kč,
náklad neuveden,
ISBN 80-246-0736-0

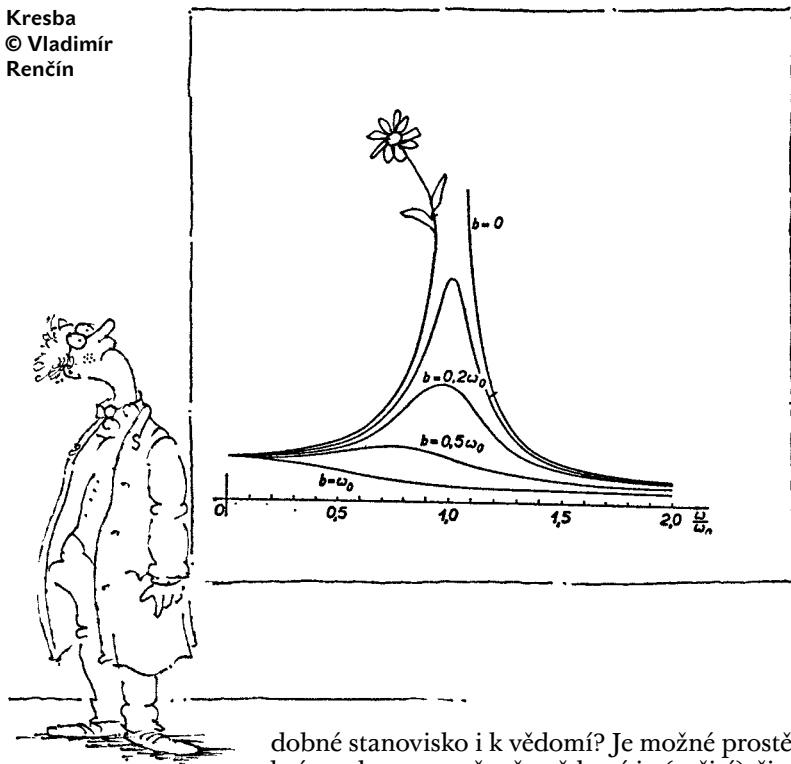
1) Viz např. mé texty „Teorie všeho? Čeho všeho?“, Vesmír 76, 523, 1997/9 a „K čemu je nám dnes filozofie?“ v knize „Filozofie a jazyk“, Triton, Praha 2003.

2) Samozřejmě i v případě, kdy se někdo zabývá pojmem vědomí do hloubky, bude mu nějaká míra znalosti fyziologie mozku ku prospěchu; takové znalosti však podle mého názoru u těch filozofů myslí, které já považuji za klíčové - např. u Daniela Dennetta - skutečně najdeme.

3) Závěr, že vědomí není vyložitelné pojmovými prostředky běžné přírodovědy, by nemusel vést k žádné „mystice“. Je zřejmé, že i různé aspekty přírody vyžadují do jisté míry různé pojmy - k vykládání živých bytostí věda vyvinula poněkud jiný jazyk než k vykládání třeba kamenů. Nebylo by tedy divu, kdyby i k vyložení vědomí byly potřeba pojmy, které se více či méně liší od těch, které jsou používány k vykládání jiných aspektů světa (a které jsme třeba dosud nevyvinuli).

Prof. RNDr. Jaroslav
Peregrin, CSc.,
(*1957) vystudoval
Matematicko-fyzikální
fakultu UK. Působí ve
Filozofickém ústavu AV
ČR a je vedoucím katedry
logiky na Filozofické fakultě
UK. Zabývá se logikou,
sémantikou a analytickou
filozofií. Autor knih Filosofie
a jazyk (Triton, Praha 2003),
Logika a logiky (Academia,
Praha 2004), Význam
a struktura (Oikoymenh,
Praha 1999).

Kresba
© Vladimír
Renčín

dobné stanovisko i k vědomí? Je možné prostě brát za hotovou věc, že vědomí je (určitá) činnost mozku? Proti tomu svědčí několik věcí. Zprv máme tendenci říkat (právě tak jako to říká Koukolík), že vědomí je vytvářeno mozkiem či že je jeho produktem, ale stěží by někdo řekl, že trávení je vytvářeno trávicí soustavou. Vědomí se nám tedy jeví jako něco vzhledem k mozku poměrně samostatného. To, že je vědomí vázáno na mozek (je-li tomu tak), je empirický objev, nikoli věc významu slova „vědomí“. Navíc se těžko můžeme zbavit pocitu, že přítomnost jakýchkoli mozkových procesů, jakkoli se může jevit nutnou podmínkou přítomnosti vědomí, nemusí být podmínkou postačující (kdyby tomu tak bylo, nebylo by žádným problémem zkoumat mozek a zjistit, kdo nebo co vědomí má). A nakonec je tady i onen filozofy vykríčený, ale nikoli méně podstatný fakt, že se každý může přesvědčit jenom o tom svém vědomí – a co když je mé vědomí jenom nějaká úžasná anomálie, kterou nenajdeme u žádného jiného tvora? Co když jsou všichni kromě mě jenom „zombie“?

Co říká o významu slova vědomí F. Koukolík? Konstatuje, že tyto významy jsou ve skutečnosti tři:

- Vědomí jako stav bdělosti. To je význam poměrně jasný – my všichni víme, že živí tvorové obvykle střídají stavy bdělosti se stavy spánku či bezvědomí, a většinou nemáme problém s tím, abychom tyto stavy u druhých lidí rozpoznali. Přitom rozdíl mezi zmíněnými stavy se jistě výrazně projevují ve stavu mozku – již z EEG poznáme, zda subjekt spí nebo ne. I zde se však, chceme-li si o pojmu vědomí udělat opravdu jasno, musíme ptát: Jde opravdu jenom o stav mozku, anebo o stav něčeho jiného (mysli), který se stavem mozku pouze souvisí?

- Vědomí jako zkušenost (experience). F. Koukolík vysvětluje, že v tomto smyslu je podle něj „vědomí obsahem zkušenosti od jednoho okamžiku k dalšímu okamžiku“. I když pomine-

me fakt, že zkušenost v tomto kontextu dobrým překladem anglického experience není (lepší by bylo něco jako prožívání – zkušenost v normálním slova smyslu má ten, kdo toho už hodně prožil), není toto vymezení příliš smysluplné. Zdá se, že vazba „obsah zkušenosti od okamžiku k okamžiku“ v češtině vůbec nemá smysl; a pokud se dá něco rozumět obsahem zkušenosti (či prožívání), pak by to zřejmě bylo to, co je prožíváno (například obsahem představy Prahy se zdá být Praha), nikoli vědomí.

- Vědomí ve smyslu mind. Anglické mind lze podle F. Koukolíka přeložit jako „osobní psychika“, což je podle něj „všechno, čemu věříme, v co doufáme, čeho se bojíme, co zamýšlíme, očekáváme, po čem toužíme“. To ale také není vyjádřeno úplně dobře. Já se například bojím terorismu. Co však má terorismus společného s mým vědomím? F. Koukolík zřejmě nemá na mysli to, čeho se bojíme, nýbrž samy naše obavy, přesvědčení, touhy... Co ale přesně obavy [...] jsou? Řekneme-li, že obsahy mysli, pohybujeme se v kruhu, protože pojem mysli vysvětlujeme za pomoci téhož pojmu. A řekneme-li, že nějaké děje či stavy v mozku, znovu předjímáme to, co bychom měli ukázat – že totiž vědomí je aspektem činnosti mozku, a nikoli něčím, co s ním jenom tak či onak souvisí.

Tímto pedantickým rozbořem nechci naznačit, že F. Koukolík neví, o čem mluví. Nic jako jednoznačná definice pojmu vědomí, kterou bych teď mohl postavit vedle Koukolíkových vymezení, samozřejmě neexistuje (podobně jako nelze definovat třeba pojmy čas, spravedlnost a další). Přesto si myslím, že vymezení tohoto pojmu si zaslouží více pozornosti – a právě v tom bývají podle mne (dobří) filozofové lepší než vědci. V souvislosti s pojmem vědomí vyvstává zejména kardinální otázka, na kterou jsme narazili výše (a se kterou si vědci k mému překvapení obvykle příliš nelámou hlavu): Je vědomí prostě jenom určitým aspektem určité činnosti mozku, nebo je něčím, co je touto činností způsobováno?

Abychom objasnili, jaké má rozhodnutí pro jednu z těchto odpovědí důsledky, podívejme se na to, co říká F. Koukolík o zvířatech: „U ptáků a savců lze [...] předpokládat, že si mohou být do nějakého stupně vědomí svého smyslového rozlišování včetně bolesti i hybných akcí.“ Autor tedy, jak se zdá, nepřijímá, že by vědomí bylo prostě aspektem fungování mozku (či obecněji těla). Kdyby tomu tak totiž bylo, pak by odpověď na otázku, který živočich vědomí má, musela být jednoznačná – nebyli bychom v tomto ohledu omezeni pouze na „předpoklady“. Prozkoumat mozek ptáka či savce přece není principiální problém! Navíc F. Koukolík dále říká: „Inteligentní chování ještě nemusí svědčit pro vědomí.“ Co ale tedy pro vědomí svědčit může? A především co tedy vědomí je, není-li ani pouze věcí fungování mozku, ani pouze věcí způsobu chování? Snad to, co majitel tohoto vědomí vidí, když se podívá „dovnitř sebe“? Neměla by pak ale věda, která přijímá za fakta výhradně to, co je ověřitelné nezávislými badateli, prohlásit vědomí za chiméru? Jestliže nám někdo bude

4) Podrobněji viz kapitolu „Filozofie mysli“ v mé knize „Kapitoly z analytické filozofie“, Filosofia, Praha (v tisku).

5) Academia, Praha 2004.

tvrdit, že viděl UFO, nebudeme tomu přikládat váhu, dokud se nenajdou další lidé (nebo přístroje), kteří jej také zaznamenali. Proč bychom se tedy měli dívat jinak na člověka, který tvrdí, že pozoruje své vědomí, jež z principu nemůže pozorovat nikdo jiný? Snad proto, že něco takového pozorujeme sami v sobě? Jak ale víme, že to, co v sobě pozorujeme, je něco takového jako to, co v sobě pozorují druzí?

Na tento „gambit“ přistoupila ve 20. století nemalá část filozofů: řeč o mysli jakožto vnitřním prostoru přístupném pouze svému „majiteli“ začali prohlašovat za pouhou metaforu, kterou nelze brát doslovně. Behavioristé například prohlásili, že výrok XY si myslí to a to je jenom metaforické vyjádření výroku od XY se dá očekávat, že se bude chovat tak a tak. Tzv. eliminativní materialisté zase razí přesvědčení, že je to zkratka za výrok v mozku XY se děje to a to. A jiní filozofové pak tvrdí, že hovoříme-li o vědomí, hovoříme sice o jistém aspektu fyzické podstaty člověka, je to však aspekt, který nelze redukovat na aspekt přírodovědecký. Řeč o různých mentálních stavech je tudíž podle nich nepřeložitelná do slovníku běžné přírodovědy.⁴

Mám obavu, že mnozí vědci, kteří se vědomím zabývají, si vůbec nepřipouštějí dilema:

Budťo budeme říkat, že vědomí je totožné s činností mozku, čímž ovšem popřeme zjevná fakta (že provázanost vědomí a mozku je přírodovědecký, a nikoli sémantický poznatek, že vyslovit jednoznačný závěr o přítomnosti vědomí u různých živočichů prostě nemůžeme – nebo možná nechceme? – pouze na základě studia jejich mozku). Anebo řekneme, že vědomí je produktem činnosti mozku (a za určitých okolností možná i něčeho jiného, třeba počítače), a pak budeme muset říci, co to tedy vědomí je. Dilema je to proto, že nás oba druhy odpovědí vedou do těžko řešitelných problémů. Mluvit o „záhadě“ bych se tedy ani příliš nezdráhal.

Jak konstatuje Daniel Dennett v úvodu své knihy *Druhy myslí*,⁵ filozofům jdou lépe otázky než odpovědi. A tak jakkoli nám vědci, jako je F. Koukolík, přinášejí hluboké poznatky o činnosti mozku, troškou do mlýna poznání přispívají, jak jsem přesvědčen, i filozofové. Přínos filozofa je však podle mne nikoli v tom, že by tyto poznatky nějak doplňoval nebo že by vytvářel nějakou svou paralelní teorii vědomí, ale v tom, že se hndopišsky zabývá příslušnými pojmy a vědcům připomíná, že některé podstatné otázky nechali bez odpovědi.

Etický aspekt vědy¹

Otázka 1. Představte si, že byste nad jakoukoli pochýbnost zjistil, že Romové mají nižší IQ, a že se tato skutečnost nedá vysvětlit pouze environmentálními vlivy, tj. příčina je genetická, Jak byste s tímto poznatkem naložil?

Otázka 2. Bránil byste svobodu slova (a bádání) vědce, který by chtěl tento výsledek svého zkoumání publikovat?

Vámi naznačený etický aspekt vědy představuje jedno z nejcitlivějších míst v její historii. Přestože si „ideální“ vědu představujeme jako hledání pravdy (většinou testováním hypotéz po drastické redukci složitosti světa), které je prosto emocí a ideologií, reálná věda emocí ani ideologií samozřejmě prosta není a nikdy asi nebude. Proto například představa, že by někdo mohl brát vážně Mengeleho „vědecké“ pokusy z koncentračních táborů, je pro většinu z nás nepřijatelná. A přece Mengele byl ještě dlouho po válce citován, a to navzdory absolutní etické nepřijatelnosti jeho pokusů: studoval chladový stres, odolnost vůči tuberkulóze a mnoho jiných hypotéz. I zcela nedávné práce se mu věnují, i když pro poctivost řekneme, že kriticky. Naposledy například článek v srnovém čísle časopisu *Nature Reviews Genetics* 2001 (strany 631–634). Tento článek však ukazuje, že i z čistě vědeckého hlediska jsou Mengeleho závěry naprosto nepřijatelné, podvodné a svým způsobem falešné. Podobně tomu bylo i se svůdnými hypotézami o nadřazenosti bílé rasy, jež prý vycházely z „nálezu“ lepších výsledků v inteligenčních

testech oproti rasám jiným, zejména černošské. Ukázalo se, že jde nejen o těžko obhajitelný závěr, ale prostě o podvod, podepřený prachspřstým vymyšlením dat. Naopak empirický poznatek ze Spojených států, že na základních školách si často daleko nejlépe vedou děti přistěhovalců z Asie, zatím nikdo „vědecky“ netestuje. S Vašimi otázkami souvisí i vnitřní rozpor takových osobností, jako byl Albert Einstein, který jako vědec participoval na vývoji atomové bomby, ale jako člověk byl vyhraněným pacifistou. Ve svém dopise prezidentu Masarykovi se například zastával Přemysla Pittera, který byl za první republiky potrestán ztrátou svobody za odepření vojenské služby. Stavěl tak Masaryka téměř do militaristické pozice.² A teď: měl Einstein-pacifista právo věnovat se jadernému výzkumu? Jistě cítíte, že tyto otázky s těmi Vašimi souvisejí. Moje odpověď je, že měl. Věda by neměla mít etická či ideologická znaménka, ta jí dává až její použití. Výrobce oceli nenese zodpovědnost za smrt nevinných obětí kulometné střelby. Výrobce sirek nenese zodpovědnost za oběti požárů. Vědec-hledač pravdy nenese zodpovědnost za vědce-občana. Mravní zodpovědnost máme všichni. Toto „politikum“ je otázkou individuálního svědomí a společenského uspořádání. Zatajovat pravdu, byť nepřijemnou, je stejně nemravné jako zneužívat ji k potlačování svobody druhých. Proto bych jakékoli poctivě dokázané nálezy nezatajoval a svobodu takového vědce vždy hájil. Stejným dechem bych ale ve volbách dal hlasy těm, kteří by byli co největší zárukou, že poznatky vědy nebudou zneužity nějakým převitem.

CYRIL HÖSCHL

1) Ukázka z knihy prof. Cyrila Höschla: *Odpovědi bez konce* aneb *Sloupky z Reflexu 2002*, kterou vydalo nakl. Galén (Praha 2003, 144 stran, náklad a cena neuvedeny).

2) Překlad dopisů A. Einsteina Masarykovi a Masarykovu odpověď (včetně faksimile) zveřejnil *Vesmír* v roce 1993, viz Roman Kotecký: *Korespondence Einsteina s Masarykem* (Domněle ztracený dopis a pozapomenutá historie jedné intervence), *Vesmír* 72, 566, 1993/10; Jiří Fiala: *Kdo byl Přemysl Pitter*, *Vesmír* 72, 567, 1993/10.